भविष्यपुराणे पर्यावरणविज्ञानम्

- *डॉ. मखलेशकुमारः*

शोधसारांशः –

वर्तमानकाले पर्यावरणसमस्या सर्वत्र दरीदृश्यते । परितः आवरणं पर्यावरणमिति । वस्तुतः पर्यावरणशब्दस्तु पुराणेषु न प्राप्यते, परन्तु तत्र अष्टावरणानि उत् वा सप्तावरणानि प्रतिपादितानि । पृथिवी-जल-तेज-वायु-आकाश-महत्तत्त्वाहङ्कारेति सप्तावरणानि । प्रकृतेः संयोजनेन एतानि अष्टावरणानि भवन्ति । एतेषामावरणानां महत्त्वं मानवजीवनस्य कृते बहु अस्ति । आवरणानां सम्बर्धनेन संरक्षणेन च सृष्टेरस्तित्वं भवितुं सम्भाव्यते । अतः ब्रह्माण्डस्य घटकभूतानां पृथिवीत्यादितत्त्वानां विषये भविष्यपुराणे यद्विचारितं तदस्मिन् शोधपत्रे प्रस्तूयते ।

यद्यपि विश्वस्तरे परिचर्यमाणा पर्यावरणसंरक्षणचिन्तायाः चर्चा न बहु प्राक्तना तथापि विगतशताब्दीषु बाधरहितजनसंख्यावृद्ध्या, अरण्यानां विनाशपरिणत्या वनोद्भवानां प्राणिनामविरलगत्या प्रणाशेन औद्योगीकरणस्याविवेकपूर्णविस्तारेण प्रकृतेः सन्तुलनावरोधेन च जनानां कृते शुद्धजलस्य वायोः तथान्यवस्तूनामुपलब्धिस्तु अतीव कठिना जाता । ऋतम्भराप्रज्ञासम्पन्नैः अस्माकं ऋषिमुनिभिः अनेनैव कारणेन प्राचीनकाले एतादृशी जीवनपद्धतिः विकसिता । यया पद्धत्या सुखमयजीवनं यापयितुं समर्थो भवेत् एतदर्थमेव पुराणवाङ्मये इष्टापूर्तकर्मणां महत्ता व्यापकता च प्रतिपादिता विद्यते । वैदिकवाङ्मयस्य भाषाकाठिन्यात् सर्वसाधारणजनदुरूहत्वात् पुराणान्येवास्माकं कृते अवलम्बभूतानि।

अस्मिन् क्रमे भविष्यपुराणे विस्तृता पर्यावरणसम्बद्धा महत्वपूर्णा चर्चा प्राप्यते । वर्तमानसन्दर्भे पर्वत-नदी-वन-पशु-पक्षि-वायुमण्डलानि मिलित्वा पर्यावरणं रचयन्ति । अतः एतेषां समानरूपेण विकासेन वयं स्वकीयं पर्यावरणं संरक्षितुं समर्थाः भवामः । पर्यावरणदृष्ट्या पादपाः महत्वपूर्णं स्थानं भजन्ते । एते न केवलमस्माकं दैनिकीं व्यावसायिकीमौद्योगिकीम् आवश्यकतां पूरयन्ति अपितु भूकम्प-वात-वृष्ट्याद्यनेकासु दैवीषु आपदासु साहाय्यमपि कुर्वन्ति । वनोपवनवाटिकायाः समारोपणे द्रुमाः एव प्रयुक्ताः भवन्ति । भविष्यपुराणस्य मध्यमपर्वणि वृक्षाणां गुणधर्मस्य विषये मानवजीवनोपरि तेषां प्रभावस्य तथा च एतेषां रोपण-सम्वर्धन-संरक्षणविधेश्च सूक्ष्मविश्लेषणं कृतं वर्तते । पर्यावरणसंरक्षणदृष्ट्या भविष्यपुराणीयाः बहवः प्रसङ्गाः विचारणीयाः स्युः । पूर्वकर्मनिरूपणप्रसङ्गे वृक्षारोपणस्य कार्यमतीव महत्वपूर्णं निगदितम् । यतो हि यस्य कस्यापि वृक्षाः यत्र कुत्रापि संरोपणं कल्याकरं पर्यावरणसंरक्षकं च न भवति । प्रकृत्या समुत्पन्नः पुराणनिर्दिष्टनियमानुसारं संस्कारितः संरोपितः वा तरूः कल्याणकारी भवितुमर्हति ।

भविष्यपुराणस्य मध्यमपर्वणि पूर्तकर्मनिरूपण-प्रसङ्गे अन्तर्वेदीय-बहिर्वेदीय-भेदेन कर्मद्वयं प्रकीर्तितम् । ज्ञानसाध्यानि कर्माणि अन्तर्वेदीयानि भवन्ति । पूर्त्तकर्मणां गणना बहिर्वेदीयकर्मसु क्रियते । वापी-कूप-तडागादीनां निर्माणं वृक्षलतादीनां संरोपणं बहिर्वेदीयकर्माणि अभिधीयन्ते, तत्रापि वृक्षस्यारोपणं महत्त्वपूर्णमिति । भविष्यपुराणस्यभिमतं यत् पूर्त्तकर्मणः परिपालनं राज्ञः परमं श्रेष्ठं कर्त्तव्यमिति । यथा-

अन्तर्वेदि प्रवक्ष्यामि ब्रह्मणोक्तं युगान्तरे ।

बहिर्वेदं तथैवोक्तं शस्त्रं स्याद् द्वापरे कलौ ।।

ज्ञानसाध्यं च यत्कर्म अन्तर्वेदीति कथ्यते ।

देवता स्थापनं पूजा बहिर्वेदिरूदाहृता ।।

प्रपापूर्त्तादिकं चैव ब्राह्मणानां च तोषणम् ।

गुरुभ्यः परिचर्या च बहिर्वेदी द्विधा मता ।।

अकामेन कृतं कर्म कर्म च व्यसनादिकम् ।

अन्तर्वेदी तदेवोक्तं बहिर्वेदी विपर्ययः ।।

धर्मस्य कारणं राजा धर्ममेतद्ध्रुवेन्नृपः ।

तस्मान्नृपं समाश्रित्य बहिर्वेदी ततो भवेत् ।।[1]

जलमिति प्रकृतिप्रदत्तोपहारः, अस्य अपरं नाम जीवनमिति । सामान्यरूपेण यत्र कुत्रापि जलप्रवाहेण जलावरोधेन च जलं दूषितं भवति । जलस्य अविवेकपूर्णोपयोगेन लाभस्थाने हानिरेव भवति । पर्यावरणसंरक्षणदृष्ट्या वृष्ट्या प्राप्तजलराशेः निर्मलीकरणार्थं पूर्तकर्मणि नूतन-वापी-कूप-तडागानां निर्माणं निर्दिष्टं वर्तते । "रोचनार्थाः फलश्रुतिः" इत्यनुसारं तादृशस्य निर्माणकार्यस्य कृते महत्पुण्यमुद्घोषितम्, येन जनाः अस्मिन् सत्कार्ये प्रवृत्ताः भवेयुः तथा च प्रकृतिप्रदत्तोपहारस्यास्य जलस्य सुरक्षा स्यात् । नूतनवापीकूपतडागानां निर्माणेन पुण्यलाभः भवत्येव ततोऽधिकं पुण्यं जीर्णवापीकूपतडागानामुद्धारेण समुद्घोषितम् । जीर्णकूपादीनामुद्धारकर्ता न केवलं स्वोद्धारं करोति अपितु स्वकीयं सम्पूर्णं कुलं तारयति इति भविष्यपुराणस्य दृढाभिमतम् । यथा –

अथ वा देवमानेन कर्त्तव्यं भूतिमिच्छता ।

यस्तडागं नवं कृत्वा जीर्णं वा नवतां नयेत् ।।

सर्वं कुलं समुद्धृत्य स्वर्गलोके महीयते ।

वापीकूपतडागाश्च उद्यानप्रवहास्तथा ।।

पुनः पुनश्च संकार्यो लभते मौखिकं फलम् ।

गुणानां च प्रमाणेन प्रतिमानं विभागतः ।।[2]

नद्यन्तिके श्मशानसमीपे वा जलाकराणां निर्माणं सर्वथा निषिद्धम् । यत्र जनानां बृहत् समुदायः स्यात् तस्मिन् बृहत्तरे ग्रामे शास्त्रदिशा तडागादीनां निर्माणं कर्त्तव्यम् । यथा –

विप्रादीनां देवतानां समाजे

मेरुस्थाने यत्र तत्रैव कुर्यात् ।

नद्यास्तीरे वर्जयेद् वा श्मशाने

तडागाद्वै आश्रमादीज्जनानाम् ।।[3]

अत्र इदमपि सुस्पष्टं यत् नूतननिर्माणकार्यात् अधिकं पुण्यं संरक्षणेन प्राप्यते । वापी-कूप-तडागादीनामुपरि वासस्थानस्य निर्माणं सर्वथा निषिद्धम् । जलप्रदूषणमपाकर्तुं भविष्यपुराणस्य एतादृशाः

निर्देशाः वर्तमानपरिप्रेक्ष्ये महत्वपूर्णाः सन्ति । परोपकाराय देवकार्याय वा जलस्योपयोगः कुलोद्धारकत्वेन अङ्गीकृतः । अस्माकं परम्परायां पर्यावरणसंरक्षणार्थं न केवलं भौतिकोपायानां निर्देशः अपितु आध्यात्मिकोपायाः निर्दिष्टाः । अस्मिन् सन्दर्भे पुराणेषु वर्णितः जलाशयप्रतिष्ठाविधिः महत्त्वपूर्णः इति । अस्माकं संस्कृतौ प्राकृतिकसम्पदः भोगसाधनरूपेण न स्वीक्रियन्ते प्रत्युत एतासु सर्वत्र देवत्वं कल्पितम् । एवं देवत्वभावनां कृत्वा प्रसादरूपेणोपयोगः सर्वथा संरक्षणानुरूपमेव । प्राकृतिकसम्पदि देवत्वमेतदर्थमुपकल्पितं येनान्धदोहनस्थाने विवेकपूर्णं नियन्त्रितं सेवनं स्यात् ।

प्रकृत्याः अपरं वरदानं वृक्षरूपेण यत् प्राप्तं तस्मिन् विषयेऽपि भविष्यपुराणे विस्तृता चर्चा प्राप्यते । वनादनन्तरमुद्यानमेव एतादृशं निरापदं स्थानं भवति यत्रानेकानां वृक्षाणां सानिध्यमवाप्यते । उद्याननिर्माणसम्बद्धाः विषयाः पुराणवाङ्मये प्राचुर्येण चर्चिताः । अस्मिन् क्रमे भूमिपरीक्षण-पादपसंरोपण-संरक्षणादिनियमानां विस्तृतं विवेचनं प्राप्यते । भूमिपरीक्षणविषये उल्लिखितमस्ति यत् उद्यानस्य संरोपणात् पूर्वं दिनत्रयं यावत् कृष्णवृषेण भूम्याः कर्षणमपेक्ष्यते ।[4] ततः परं तत्र सप्तधान्यस्य वपनं कार्यम्, यदा त्रीणि पञ्च सप्तदिनान्तराले अङ्कुरितानि भवन्ति तदा यथाक्रमं सा भूमिः उत्तमा, मध्यमा, अधमा वा भवति । भूमिपरीक्षणादनन्तरमेव कूपारामादीनां निर्माणं कर्त्तव्यम् । समस्तेषु निर्माणकार्येषु विधिपूर्वकं वास्तुदेवतायाः पूजनमपि अपेक्षितम् । कीदृशस्य पादपस्य कुत्रारोपणं कर्त्तव्यमित्यपि पुराणवाङ्मये निर्दिष्टमस्ति । नदीतटे देवालये राजमार्गे वा छायायुक्तानां वृक्षाणां विधिपूर्वकं संरोपणं पुण्यदायकं निगदितम् । यथा-

नदीतीरे श्मशाने वा स्वगृहस्य च दक्षिणे ।

तुलसीरोपणं कृत्वा याति कर्ता यमालयम् ।

पत्रपुष्पफलानां च रजोरेणुसमागमाः ।

पोषयन्ति च पितरं प्रत्यहं प्रतिकर्मणि ।।

यंस्तु वृक्षं प्रकुरुते छायापुण्यफलोपगम् ।

पथि देवालये चापि पापात्तारयते पितृन् ।।

कीर्तिश्च मानुषे लोके प्रत्यभ्येति शुभं फलम् ।

अतीतानागताश्चातः पितृन्स स्वर्गतो द्विजाः ।।

तारयेद् वृक्षरोपी च तस्माद्वृक्षं प्ररोपयेत् ।

अपुत्रस्य हि पुत्रत्वं पादपा इह कुर्वते ।।[5]

यद्यपि पुत्रेण लोकान् जयति इति सनातनी श्रुतिः तथापि पुत्राभावेऽपि वृक्षाणां साहाय्येन लोकद्वयं साधयितुं शक्यते । पुत्राभावेऽपि वृक्षाः लौकिकं पारलौकिकं कार्यद्वयमपि साधयन्ति । अनेनैव कार्येण एकस्य अश्वस्थवृक्षस्य रोपणं लक्षपुत्रोत्पादनादपि श्रेष्ठं स्वीकृतम् । स्वस्य जीवने एकस्य एकाधिकस्य वा वृक्षस्य संरोपणमवश्यमेव करणीयम् । एतत् कथनं जनसाधारणस्य चेतसि आकर्षणोत्पादनदृष्ट्या महत्वपूर्णं वर्तते ।[6] मनुष्याणामुपरि वृक्षकृतप्रभावस्य विस्तृता चर्चा अपि अस्मिन् पुराणे अवाप्यते । यथा अशोकः शोकनाशकः, विल्वः आयुर्वर्धकः, वकुलः रोगनाशकः, तिनिशः बलबुद्धिदायकः, शमी रोगनाशकः, पनसः

मन्दबुद्धिकारकः भवति ।[7] भविष्यपुराणानुसारं वृक्षारोपणस्य कृते वैशाख-आषाढ-भाद्रपदप्रभृति मासाः प्रशस्ताः । अत्रैव वृक्षसंरक्षणदृष्ट्यापि महत्त्वपूर्णाः निर्देशाः प्रदत्ताः सन्ति ।

यथा उद्याने कूपस्य निर्माणमवश्यमेव स्यात् । तुलसीवने न किमपि यज्ञकार्यं भवेत् । यथा –

वैशाखे कीर्तिमाप्नोति ज्येष्ठे तु मरणं व्रजेत् ।

आषाढ़े कीर्तिमाप्नोति श्रावणे परमां गतिम् ।

भाद्रे धनागमस्चैव आश्विने कार्तिके क्षयः ।।[8]

न कूपमुत्सृजेज्जातु वृक्षमार्गे कथञ्चन ।

तुलसीवनभागे तु न चान्यं यागमाचरेत् ।।[9]

वृक्षाणां छेदनस्य यान्धा प्रवृत्तिः तामपाकर्तुं पारलौकिकं भयमपि चर्चितं विद्यते । अश्वत्थ-वट—विल्वादिवृक्षाणां छेदकः ब्रह्मघातीति पदेनाभिधीयते । कस्यापि वृक्षस्य छेदकः मूकः व्याधिशतपीडितः च भवति । अश्वत्थवृक्षं परितः दशहस्तपरिमितं भूक्षेत्रं पुरुषोत्तमक्षेत्रं स्वीक्रियते ।

भविष्यपुराणे वृक्षाणां सम्यग्विकासार्थं यत्राः समुपवर्णिताः सन्ति । यथा तिन्तणीकबीजानां इक्षुदण्डैः साकं परिपेषणं विधाय जलेन सम्मिश्रणं कृत्वा सिञ्चनेन अशोकवृक्षस्य विकासः जायते । नारिकेलफलाम्बु मधु च जलेन सम्मिल्य परिसिञ्चनेन आम्रवृक्षस्याभिवृद्धिः भवति । यथा –

रोहिमत्स्यस्य पित्तानि धान्याकं तत्र स्थापयेत् ।

तेनोदकादिसेकश्च कृतो वै वृद्धिमादिशेत् ।।

तित्तिडीबीजमादाय इक्षुदण्डेन मर्दयेत् ।

तेनाशोके प्रसेकः स्यात् सहकारस्य वृद्धिमान् ।।

नारिकेलोदकं चैव माक्षिकैः सह सेचयेत् ।।[10]

अश्वत्थ-बिल्व-वट-तुलसी-पूग-वृक्षाणां भवनस्य समीपे प्रतिष्ठा व्यासस्थानस्य समीपे न क्रियते । वृक्षाणां प्रयारोपणात् पूर्वं तेषां कर्णभेदसंस्कारस्यापि विधानं वर्णितं विद्यते । यस्मात् कारणात् इमे वृक्षाः पर्यावरणस्य संरक्षणे सहायकाः भवन्ति ।

भविष्यपुराणे भूमिप्रदूषणं दूरीकर्तुं एकः सन्दर्भः प्राप्यते । प्राचीनभारते एतादृशी परम्परा आसीत् यत् समस्तेषु ग्रामेषु नगरेषु च गोचरभूमिः उत्सर्जिता भवति स्म । तत्र गावः स्वच्छन्दतया विचरन्ति स्म । सर्वसाधारणजनानां कृते तस्योपयोगः सर्वथा निषिद्धः । तत्र केवलं बालकानां क्रीडा एव विहिता । परन्तु वर्तमानसमये मनुष्याणामनियन्त्रितवृद्धिकारणात् लोभवशात् च गोचरभूमिः प्रायः विलुप्ता । येन न केवलं गोधनस्य महती क्षतिः संजाता अपितु अतिवृष्टि-अनावृष्टि-भूकम्पनादिदैवीनाम् आपदामपि प्रकोपः वर्धितः । भरणपोषणव्यवस्थाभावे गोवंशो विलुप्तप्रायः वर्तते । रासायनिकोर्वरकाणां प्रयोगेण कृषिभूमिः परुभूमिषु परिवर्तमाना दृश्यते । यन्त्राकर्षणेन कृषिक्षेत्रस्य उर्वराशक्तिरपि उत्तरोत्तरहासोन्मुखी भवति । गोचरभूमिसाहाय्येन अदुग्धदोहां गवां वृद्धवृषभाणां प्रजननाक्षमधेनूनां संरक्षणं भवितुमर्हति । अयं गोवंशः न तु भाररूपः यतो हि दुग्धाभावेऽपि एतेषां गोमयगोमुत्रेणापि उर्वरकस्य कीटनाशकौषधस्य निर्माणं भवितुं

शक्यते येन रासायनिकोर्वरकाणां व्ययः न्यूनीकर्तुं पार्यते । भविष्यपुराणे गोचरभूम्युत्सर्गस्य महत्पुण्यं निगदितम् । अत्र न केवलं गोचरभूमेः व्यवस्था विहिता अपितु तस्याः स्वरूपस्य संरक्षायाः अपि सुन्दरं विवेचनं कृतम् । गोचरभूमेः क्षेत्रसीमां निश्चित्य तस्याः रक्षणार्थं पूर्वदिशि सघनवृक्षाणां रोपणम्, दक्षिणदिशि केदारस्य, सेतोः वा निर्माणं पश्चिमदिशि सघनवृक्षाणां रोपणम्, दक्षिणदिशि कूपस्य निर्माणं विहितम् । अनेन अस्याः भूम्याः उल्लंङ्घनमतिक्रमणञ्च जटिलं भवति येन तत् क्षेत्रं सुरक्षितं भवति । यथा –

गोभ्य एषा मया भूमिः सम्प्रदत्ता शुभार्थिना ।

एवं निवेदयेद्यस्तु गोप्रचारं समाहितः ।।

सः मुक्तः स्वपापेभ्यो विष्णुलोके महीयते ।

यावन्ति तृणगुल्मानि सन्ति भूमौ शुभानि च ।

तावद्वर्षसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते ।

पूर्वे सीमां निवध्नीयात् कृत्वा वृक्षस्य रोपणम् ।।

सेतुं कृत्वा दक्षिणतः पश्चिमेऽङ्गाररोपणम् ।

उत्तरं खानयेत्कूपं तस्य सीमां न लङ्घयेत् ।।[11]

तस्यां गोचरभूमौ हरितशस्यस्य प्राचुर्येणोपलब्धिः स्यात् इत्यपि व्यवस्था कर्तव्या भवति। ग्रामस्य नगरस्य वा दक्षिणदिशि गोचरभूमिः स्यात्।[12] पुराणेषु गोचरभूमेः सीमा अपि निर्धारिता परिभाषिता अपि। यत्र शतानां गवाम् एकस्य वृषभस्य च स्वच्छन्दं विचरणं स्यात् सा एव गोचरभूमिः अपेक्षिता भवति। गोचरभूमेः सुरक्षामालक्ष्य पुराणेषु स्पष्टमुल्लिखितं यत् यः कश्चिद् जनः तस्यां भूमौ खननं वपनं कर्षणं निर्माणं वा करोति सः न केवलमात्मानमपितु स्वकीयान् पूर्वजान् अपि पातयति। येन केन कारणेन यदि सा भूमिः विकृता, विनष्टा, दूषिता, तृणप्रजनने अक्षमा वा स्यात् तदा तस्याः पुनः प्रतिष्ठा करणीया । येन अस्याः भूम्याः अक्षयत्वं भवेत् । गोचरभूम्युत्सर्जनकर्ता भूम्युत्सर्जनकाले उत्सर्जितभूमौ निवसन् क्रियमाणानाम् आकीट-पशु-मानवानां कल्याणाय ईश्वरं प्रार्थयति । यथा –

मानुषाः पशवश्चैव ये निवसन्तीह मण्डपे ।

स्वस्ति चास्तु सदा तेषां त्वत्प्रसादात्किल प्रभो ।।[14]

एतदतिरिच्य भविष्यमहापुराणे पर्यावरणसंरक्षणदृष्ट्या दिव्यभौमान्तरिक्षजन्यानामुत्पातानां चर्चा तथा च तच्छमनाय उपायाः निर्दिष्टाः । अस्माकं पर्यावरणप्रभावकर्त्री विशिष्टा सूर्यशक्तिरपि विशेषेण परिचर्चिता वर्तते भविष्यपुराणे । सूर्यप्रभावाणां तज्जनितप्राकृतिकपरिवर्तनानाम् अनुकूलप्रभावोत्पादकभौतिकाध्यात्मिकोपायानां तेषु वनस्पति-फल-पुष्पादीनां प्रयोगस्य महती चर्चा अपि अवाप्यते ।[15]

समासतः पुराणवाङ्मये पर्यावरणसंरक्षणोपायानां वर्णनसन्दर्भे भविष्यपुराणं महत्वपूर्णं स्थानं च भजते । पर्यापरणस्य शुद्ध्यर्थमनेकानां यज्ञानुष्ठानानामपि विधानं विहितम् । इष्टापूर्त्तकर्म अपि पर्यावरणसंरक्षणे स्वयोगदानं साधयति ।

●

सन्दर्भसूची -

1. नागप्रकाशकेन प्रकाशिते भविष्यपुराणे मध्यमपर्वणि, पूर्वभागे- ९/१तः५
2. " " " " " ९/२३तः २५
3. " " " " " ९/३६
4. " " " " " १०/३
5. " " " " " १०/३३तः३६
6. " " " " " १०/३८तः३९
7. " " " " " १०/तः ४९
8. " " " " " १०/५७तः ५८
9. " " " " " ११/३
10. " " " " " १०/६४तः ६५
11. " " " " तृतीयभागे २/१३तः १६
12. " " " " " २/१८
13. " " " " " २/१९
14. " " " " " २/४२
15. " " " " " २० सम्पूर्णम्

सहाचार्यः, (पुराणेतिहासविभागः)
राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम् (मानितविश्वविद्यालयः)
श्रीसदाशिवपरिसरः, पुरी